

УДК 821.161.2-3. 321.74:316.72
DOI: 10.31475/fil.dys.2020.10.06

ПРИНА ЗЕЛЕНЕНЬКА,
кандидат філологічних наук
(м. Вінниця)

Лірика дисидентів Василя Стуса й Тараса Мельничука як опозиція тоталітаризму

Основа поетичного світу поетів-дисидентів Василя Стуса й Тараса Мельничука, в'язнів Зони 36, лауреатів Шевченківської премії, – це гострі межові переживання на ґрунті втрати індивідуальної свободи й державності. Роздуми поетів навколо табірної безвиході, долі руху опору, переломних, героїчних моментів історії України знаходяться на межі модерністської та постмодерністської практик, почасти завдяки вдалим опозиціям образів-символів життя і смерті, батьківщини та чужини, честі й безчестя, тюрми та свободи, котрі збільшують амплітуду експресії, творів в'язнів концентраційних таборів СРСР, наближаючи її до глобальності політичного катастрофізму ХХ століття й самі твори – до статусу документів доби.

Ключові слова: рух опору, дисидентська поезія, модернізм, постмодернізм, екзистенція, спазматичність.

Усвідомлення громадської приналежності до України як візійної держави, країни майбутнього – це ознака образного відображення реальності у ліриці поетів-дисидентів в'язнів тоталітарного монстра СРСР, учасників руху опору, Василя Стуса, Тараса Мельничука, Ігоря Калинця, Івана Світличного, Миколи Руденка, Ірини Стасів-Калинець, Станіслава Чернілевського, В'ячеслава Чорновола, Атени Пашко та ін. Антологія «Поезії із-за ґрат» (Київ, 2012) [7], яку вважають унікальним виданням дисидентської музи, де зібрано вірші переслідуваних мистців, дозволяє виводити поняття «поезія із-за ґрат» в окремий, не васальний, як вважалося раніше, термін, що може позначати не науково-популярні підходи до явища, а літературознавчі. У ґрунтовних розвідках Івана Дзюби [7], Володимира Моренця [5], Миколи Жулинського [2] розроблено активну терміносистему, що добре інтерпретує дисидентську поезію. Проте варто відзначити гострий екзистенційний скептицизм, породжений не менш гострим розумінням перманентної блокади української національної культури в СРСР [3].

Дефіцит християнської моралі, європейський гуманізм, ідеї поза політичною ідейністю – те, чого почали домагатися учасники опору в 60-х роках ХХ століття, під завісу відлиги; відліком прийнято вважати акцію протесту під час прем'єри художнього фільму Сергія Параджанова, екранізації «Тіней забутих предків» Михайла Коцюбинського в кінотеатрі «Україна» у Києві, у вересні 1965 року.

Творення образів у націософському ключі було відповіддю нонконформістів [3] на згорання відлиги, варіантом езопової мови. Особливо яскраво це простежується у віршах Василя Стуса й Тараса Мельничука, в'язнів Зони 36. Їх об'єднує не лише трагічна доля переслідуваних та інакомислячих, а й окремі знакові моменти біографії: філологічного штибу освіта (Тарас Мельничук навчався в Літературному інституті імені Максима Горького, Василь Стус – на історико-філологічному факультеті педагогічного інституту в Сталіно), праця на шахтах (Тарас Мельничук замолоду працював на Донбасі); їх об'єднує Поділля – Василь Стус народився на Вінниччині в селі Рахнівці, Тарас Мельничук працював на Ямпільщині журналістом, другий термін ув'язнення (1979 – 1983 рр.) відбував у Вінницькій тюрмі (через інцидент, спровокований КДБ). Причиною першого арешту гуцульського поета під час масових репресій 24 січня 1972 року став рукопис поетичної збірки «Чага», зданої до видавництва «Карпати» і «Радянський письменник». Із 1972 по 1975 рр. Тарас Мельничук відбував покарання в Пермських таборах (Кучино, ВС-389/36-1, а тепер Чусовський район Пермського краю, Російська Федерація); а Василь Стус відбував у Кучино другий термін (арешт відбувся у 1980 р.) – мистця засудили на 10 років примусових робіт і на 5 років заслання. Тараса Мельничука чекав і третій термін, але після аварії на ЧАЕС влада ніби забула про опального письменника, натомість згодом у рідному карпатському селі Уторопи було спалено хату письменника й неопубліковані рукописи [4, с.5].

Отже, Василь Стус і Тарас Мельничук відбули два політичні терміни, при цьому за другим терміном гуцульському поетові влада сфабрикувала справу нетипову для дисидентів. Звернімо увагу також і на назви збірок віршів обох поетів, котрі промовисто свідчать про злам модерністської імпрези і рух у бік постмодернізму (парадоксальність, оксиморонічність, густа метафоричність, аж до субметафоризації та апокаліпсизм). Перший термін ув'язнення Тараса Мельничука знайшов відображення в збірці «Із-за ґрат» (1982 р., Торонто); другий – найімовірніше у назві міфічної книги «Строфи із Голгофи» (Велика Британія, 1990 р.), нині точаться дискусії про достеменність факту її

видання, табірна свідомість уповні відображена в збірці «Князь роси» (1990 р.), за яку письменник отримав Шевченківську премію [4, с.5]. Перший Стусів термін у таборах провіщає «Веселий цвинтар» (1971 р.), Мордовсько-Магаданський період ув'язнення і примусових робіт відображено у збірках «Час творчості» (1972 р.) і «Палімпсести» (1971 – 1977 рр., опублікована в 1986 р.), до 200 віршів було у рукописі збірки «Птах душі», вилученої агентами КДБ [1, с.5]. А тому зрозуміло, чому «Із-за ґрат» – певна уніфікаційна форма для сприйняття міфосвіту упослідженої терором людини-протестанта; це висловлювання, яке з уламку міфу всередині ліричного верлібрстичного тексту Тараса Мельничука перейшло в назву його збірки й перетворилося на поняття щодо позначення табірної поезії дисидентів.

Табірна безвихідь – це тавро для світу, майже таке ж, як і самі табори, відображені в поезії Василя Стуса й Тараса Мельничука через мури, ґрати, міфізовані й метафоризовані, за якими калина, сине поле, білий простір, мати: «За роком рік росте твоя тюрма, / за роком рік підмур'я в землю грузне, / і за твоїм жалінням заскорузлим, / за безголів'ям – просвітку нема» [8, с.78], «Добре мати два автомати / щоб хрест – навхрест вибити ґрати» [4, с.104].

На рівні політичних систем Василь Стус і Тарас Мельничук відчували себе в'язнями, абсолютна свобода й Вітчизна залишалися для них сенсом боротьби, а тому екзистенційна поетична реальність, збагачена інтелектуальними та стихійними знаннями, драматичним досвідом та глибокими переживаннями, сформували широкий контекст усього, що поети намагалися висловити в період відновлення репресій.

Традиційна образна форма в опозиції до табірної дійсності – далека Україна разом із її ландшафтними реаліями, родинністю, саме у зв'язку з нею в ліриці дисидентів піднято чимало супутніх проблем – тягlosti й трансформації історичної пам'яті в ХХ столітті, самопошвантності й жертвантності борців за свободу, присутності батьківщини в підсоветському просторі, у соціумі зокрема, спротиву «совковості», прийняття й неприйняття фізичної смерті, що є мізерною в порівнянні зі смертю духовною. Чи не найілюстративнішою, на наш погляд, тут є поезія Василя Стуса «Тюремних вечорів смертельні алкоґолі...»: «Тюремних вечорів смертельні алкоґолі, / тюремних довітків сліпа, як близна, ртуть. / А сто мерців, обсівши серце, ждуть / моєї смерті, а своєї доли» [8, с.134]. Поет розкриває особливості побуту в'язнів: «І день при дні глевтяники жувають, / аби чим-небудь душу закрошити. / Валує дим – то дні несамовиті / вершать а чи розпочинають путь – / по споґадах, що в пам'яті гніздяться, / по втратах,

що тебе з усіх спромог / угору поривають, коли Бог / постав, як лютий бич і можновладця» [8, с.135].

Дисиденти – самозаглиблені вигнанці, в'язні сумління, національні пророки: «І без волі можна, і без хліба. / І без чорної – на закуску – ікри. / І перехреститися мечем дуліба, / і податися за сіллю в Крим...» [4, с.205], тому ліричні герої їхніх віршів – особистості з розірваною свідомістю, заблоковано не лише політично, а й психологічно, із християнською та з дохристиянською свідомістю водночас: «Співають півні на святій Русі, / яка святою не була ніколи», «Моя земля святиня хліба і меча» [4, с.214].

Образи й символи тюремних віршів дисидентів – часто революційного штибу, із видозміненими закличками до боротьби, без сатисфакції на адресу свідомості пригноблених народів, супроти моральної нейтралізації; їх центрує міфічна вільна Україна в екзилі, патріархальна історична Україна, підсоветська українська територія. Звідси художнім двійником напівсюрреалістичної реальності як спроби врятуватися від тоталітаризму для дисидентів був націософський екзистенційний простір: «Нема України вдома» [8, с.79], «Нема – Вітчизни» [8, с.90]. У медитативних спазмах Василя Стуса власне чуттєвий рівень осягнення реальності поступився васальний по відношенню до інтелектуально-екзистенційного, що промовисто засвідчує поезія «Докучило! Нема мені вітчизни...» зі спадним градаційним запереченням: «Докучило! Нема мені вітчизни, / нема мені вітчизни – ні-ні-ні. / Душа горить в смертельному вогні, / разить мене – од запаху трутизни» [8, с.96], яке змінюють антитетичні пари з риторичним змішуванням та взаємозаміщенням макро й мікро: «Отак мені – чим далі од Вітчизни, / тим легшає, тим тяжчає мені. / Невже я сам-один на цілий світ, / вогненний скалок вікового гніву, / пізнав себе і долю цю зрадливу, / щоб проклинати чужинецький світ?» [8, с.97]. При цьому екзистенційність підсилюється сакральними й інфернальними формулами: «Нема мені коханої землі, / десь під грудьми пече гірка калина, / сміється божевільна Україна / у смертнім леті на чужім крилі» [8, с.98].

Тарас Мельничук зі збірки до збірки вдавався до чуттєвого екскурсу в історію державності України від найдавніших часів до апокаліпсичного, на його думку, ХХ століття, де алегоричний образ поета – доволі несподіваний, це риба з гачком у губі: «я риба / я в морі / у вільному морі / якщо не зважати / на маленьку дрібничку – / гачок у губі», «поети / бранці й ланці / і вовкулаки й сибіряки / і снігові-хуртовини (я аж заплакав) / босі з України / у вікно дивляться /

облизуючи місяць» [4, с.58]. Поезії опального гуцула властива сентименталізація україніки, окремі зворушливі подробиці, що балансують на межі з інтимом: «плачу / хліб мій приріс / до чужого небокраю», «бодай прорости / маками гарячими / на твоїй, Україно, / терновій межі», «дзвонять по Вкраїні відра – / жінки небо беруть голубе», «тільки небо само / я подумав / це батьківщина / й пішов на дно». Відсутність Батьківщини – жорстоке покарання для поета, усі альтернативи чужини – тимчасові, навіть за наявності елементарних ознак рідного: «Я дивлюсь в твої очі, Сибір, / і радію, немов дитина, / вони в тебе такі голубі, / наче очі моєї Вкраїни» [4, с.240].

Образ України як опозиція тоталітаризму у віршах дисидентів – двойлезий, прекрасний і парадоксальний, як життя в ХХ столітті (неологізм узято з поезії «Бо що життя? Це усмішка двойлеза...» Ліни Костенко, яку теж зараховано до дисидентської платформи [1]); тобто це образ-дублет об'єктивно існуючої ландшафтної України і, разом із тим, візія бажаної незалежної України. Ліричний герой віршів в'язнів сумління із трансляцією України покрізь мури тюрми перманентно знаходиться то в діалозі, то в конфлікті з власною самістю, між двома явами батьківщини. Опозиційна до режиму Україна дисидентів – це своєрідний надобраз, що не стає васальним у жодній із книг письменників; тобто це не лише домінанта багатьох віршів, разом із тим, це образ-концепт, котрий прогресує в метафорі та в символізації свободи: «О, земле втрачена, явися / Бодай у зболеному сні...» [8, с.134], «Із неволі йшла моя вітчизна / і собі везла візок із зорями» [4, с.190]. Тому зрозумілим є характерне вразливо-загострене, спазматично-екзистенційне відчуття-переживання й осмислення даності рідної землі, що має виразне фольклорне походження. У поезії Василя Стуса спостерігаємо кільце з легким, пісенним ритмом («О, земле втрачена, явися / Бодай у зболеному сні, І лазурово простелися, І душу порятуй мені.» [8, с.123]), а в поезії Тараса Мельничука – залежність від гуцульських паремій, містких афористично й риторично: «Благослови, мати, / за край свій стояти», «Ліпше своїй землі крупочок / ніж чужої горбочок», «О, земле! Дай крилатому коріння», «Щоб пізнати воду з джерела свого – / пити треба із джерел чужих», «На чужині не чужина, / якщо в душі – Вітчизна», «Хто народивсь для України – / той народивсь для боротьби», «Які тоді сміються, / як Вітчизна плаче?» [4, с.104-110].

Формами спротиву тоталітарній державі в поезії табірних періодів життя дисидентів стали топоніми, гідроніми, персоналії україніки, категоріальні ознаки етносу, історико-культурні та етнографічні факти, окреме місце тут займає Тарас Шевченко: «Тарасові провісні птиці –

Слова шугають над Дніпром» [8, с.68], «Я take-to... дух Шевченка, / дух пісні живої, / а все інше, чумаченьки, / десь там, за горою» [4, с.109], при цьому гідронімічним центром українського простору для Василя Стуса залишався від збірки до збірки Дніпро, а в Тараса Мельничука – частіше Дунай, Дністер, рідше – Дніпро. Для притчових творів гуцульського поета Тараса Мельничука властива каскадність і одивнення асоціацій; де постає трагічний символ приреченості мистця у країні терору: «Дивлюсь крізь ґрати на Карпати...» [4, с.48]. Стусова Україна часто приймає пейзажні образні форми, антропонімічні, властиві Шевченковій поезії, – це Україна-жінка, Україна-мати: «Осінь крилами в груди б'є. / О, Вкраїно моя осіння! / Чом забракло мені уміння / Звеселити серце твоє?» [8, с.168].

Відтак психологічні портрети дисидентського авторського «я» – це інтелектуал-відчайоуга у Василя Стуса («Господи, гніву пречистого / благаю – не май за зло. / Де не стоятиму – вистою...» [8, с.95]), абсолютний бунтар у Тараса Мельничука («Тільки б чарка, чарка та вівчарка... « [4, с.302]), що йдуть на свідомий розрив із тоталітарною реальністю, апелюючи до периферійної свідомості мільйонів. Світогляд цих поетів побудований на зіштовхуванні життєвих і мисленневих контрастів, на утворенні антитетичних пар навколо ситуативно протилежних реалій (табір і воля, поле і тюрма, храм і тюрма).

Постмодерне, а не власне модерністське, бачення підрежимної батьківщини визначаємо за наближеним до властивої апокаліпсизму розбудови порівнянь через фольклорне спростування. Знаходимо подібні форми в поезії Тараса Мельничука: «Наче тої Вкраїни / раз узяти на ложку» [4, с.65]. «беруся по тому / що куди не піду / не можу знайти свого дому» [4, с.69]. У віршах Василя Стуса це, знову ж таки, ще й включений у фольклоризацією трагічний інтелектуальний парадокс: «О, краю мій! Наруго революцій, потворне посміховисько катів! І рай, і пекло – все тут під'яремне, тут навіть мертвих сором спопелив би, якби раніше кат не спопелив» [8, с.99].

Отже, чимало тюремних віршів дисидентів демонструють сучасному читачеві перехідне, від модернізму до постмодернізму, ретрансляційне й дифузне бачення батьківщини в колоніальному дискурсі й поза ним. Це спостереження вельми актуальне для подальших досліджень, оскільки український постмодернізм виник як природна реакція на деіндивідуалізацію тоталітаризму [6, с.433]. Апелюючи до опозиційних образних форм, Василь Стус і Тараса Мельничук залучили свого читача до пошуку свободи як гармонії, волі як субстанції життя, демократичної країни як гаранта соціокультурної

ідентифікації кожного.

Список використаних джерел і літератури:

1. Дисиденти. Антологія текстів. За ред. Олексія Сінченка. Київ: Дух і літера, 2018. 656с.
2. Жулинський М. Передмова / Мельничук Т. Князь роси: Вірші. Київ: Молодь, 1990. 152с. С.3-5.
3. Зелененька І. «Чиї це ілюзії стенають плечима, якого народу...»: Тарас Мельничук і літературний процес 60-90-х років в Україні. Вінниця: «Едельвейс і К», 2008. 152с.
4. Мельничук Т. Твори в трьох томах. / Пушик С. «Блакитна роса на траві й на колючому дроті...» : передмова. / Упорядники М. Андрусак, М. Лазарук / Том 1-2: Поезії. Том 3: Есе, листи, спогади. Коломия: Вік., 2003.
5. Моренець В. Прощання з ідеологічною «вечністю». Українська поезія 80-90-х років /Золотий гомін: Українська поезія світу / Упорядник А.Мойсієнко. В 2 кн. Київ, 1997. Кн.2., 541с. С.455.
6. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 636с. С.433.
7. Поезія із-за ґрат. Антологія: Поетична творчість українських політв'язнів радянських тюрем і таборів. Київ: Смолоскип, 2012. 870 с.
8. Стус В. Палімпсест: Вибране. Передмова І. Дзюби. К.: Факт. 2003. 432с.

References:

1. Dysydynty. Antolohiia tekstiv. Za red. Oleksiia Sinchenka. Kyiv: Dukh i litera, 2018. 656s.
2. Zhulynskyy M. Peredmova / Melnychuk T. Kniaz rosy: Virshi. Kyiv: Molod, 1990. 152s. S.3-5.
3. Zelenenka I. «Chyi tse iliuzii stenaiut plechyma, yakoho narodu...»: Taras Melnychuk i literaturnyi protses 60-90-kh rokiv v Ukraini. Vinnytsia: «Edelveis i K», 2008. 152s.
4. Melnychuk T. Tvory v trokh tomakh. / Pushyk S. «Blakytna rosa na travi y na koliuchomu droti...» : peredmova. / Uporiadnyky M. Andrusiak, M. Lazaruk / Tom 1-: Poezii. Tom 3: Ese, lysty, spohady. Kolomyia: Vik., 2003.
5. Morenets V. Proshchannia z ideolohichnoiu «vichnistiu». Ukrainska poeziiia 80-90-kh rokiv /Zoloty homin: Ukrainska poeziiia svitu / Uporiadnyk A.Moisiienko. V 2 kn. Kyiv, 1997. Kn.2., 541s. S.455.
6. Leksykon zahalnoho ta porivniialnoho literaturoznavstva. Chernivtsi: Zoloti lytavry, 2001. 636s. S.433.
7. Poeziia iz-za grat. Antolohiia: Poetychna tvorchist ukrainskykh politviazniv radianskykh tiurem i taboriv. Kyiv: Smoloskyp, 2012. 870 s.
8. Stus V. Palimpsest: Vybrane. Peredmova I. Dziuby. K.: Fakt. 2003. 432s.

Summary

Iryna Zelenenka

*The Lyrics of Dissidents Vasyl Stus and Taras Melnychuk
as Opposition to Totalitarianism*

The basis of the poetic world of dissident poets Vasyl Stus and Taras Melnychuk, prisoners of Zone 36, Shevchenko Prize laureates are acute boundary experiences on the basis of loss of individual freedom and statehood. The reflections of poets around the camp reality, the fate of the resistance movement, the turning points, heroic moments of the history of Ukraine are on the verge of modernist and postmodern practices, partly due to the successful oppositions of life-and-death symbols, homeland and alien, prison and the crime of increasing the amplitude of expression, the works of prisoners of concentration camps of the USSR, bringing it closer to the globality of political catastrophe of the twentieth century and the works themselves - to the status of documents of the time.

Key words: *resistance movement, dissident poetry, modernism, postmodernism, existence, spasmodics.*

Дата надходження статті: «15» листопада 2019 р.

Дата прийняття до друку: «09» січня 2020 р.

УДК 821.161.2 (Гай-Головка)

DOI: 10.31475/fil.dys.2020.10.07

ЛЮДМИЛА КАПЛИЧНА,

аспірантка

(м. Хмельницький)

**Жанрово-стильові особливості моделювання «вічної теми» в
ліро-епічних творах О. Гай-Головка**

У статті вперше проаналізовано ліро-епічні твори О. Гай-Головка «Коханіяда», «Майдан св. Софії» з точки зору жанрово-стильових особливостей моделювання «вічної теми». У цьому контексті особібно зацентовано на зображально-виражальних засобах, які усебічно розкривають талант поета. Засоби образності мови сприяли літератору втілити в словесну форму конкретні уявлення про предмети і явища, виразити особите ставлення до них. Доведено, що тропи в поемах виконують роль художнього обрамлення, художньої довершеності, адже слова і словосполучення, взяті у переносному значенні, корелюють естетичну функцію та художню реальність й у такий спосіб емко розкривають світ і людину в ньому.

Ключові слова: *поема, «вічна тема», тропи, модернізм, символи, нарація, хронотоп.*